

József Attila Eszmélet című versciklusának mondatstilisztikai elemzése

„Mintha gránitba vésett gondolatokat közölnék, olyanok ezek a sorok. Szinte keringenek, mint a csillagok, a földtől elszakadva, csak eszméletemmel tapintom a dolgokat. Eszmélek.”

(József Attila)

Tanulmányomban József Attila e kulcsverse költői nyelvének teljes elemzése helyett vázlatos és részleges mondatstilisztikai jellemzését nyújtom. Az irodalomtörténeti és irodalomelméleti szakirodalom sok fontos észrevételt megfogalmazott a versciklust kialakító költői mondatokról. Mondatstilisztikai és szövegnyelvészeti elemzésem egyrészt alátámasztja e meglátásokat, másrészt új megfigyeléseket fogalmaz meg, értelmezni kívánva Tverdota György meglátását is, aki a III. szakasz elemzésekor „szinte szenttelenül megfogalmazott mondatokról” ír a versciklust elemző tanulmánykötetében¹, „melyeket nehezen meghatározható tónus leng át. A hangnem nehezen meghatározható voltát a ciklus egészére jellemzőnek tartom és nagyon fontos sajátosságnak tekintem” – hangsúlyozza. Külön emlékeztetek eközben a versciklus gömb szerkezetéről és a poésie pure-rel való szemléleti rokonságáról tett fontos megállapításaira is.

Az *Eszmélet* költői mondatait Szabolcsi Miklós „általában kiegyensúlyozott, harmonikus, olykor matematikailag pontos mondatépítésnek” minősítette.² Az *Eszmélet* versciklus írásakor a mártír költő ha nem is készült létrehozni valamiféle szintézist, ám költői gondolkodása tárgyául magát az eszméletet választotta, valamit, ami filozófiai, pszichológiai és esztétikai tanulmányai során közvetlenül is foglalkoztatta, s aminek a legtermésze-

¹ Tverdota György: *Tizenkét vers*. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 136.

² Szabolcsi Miklós: *A verselemzés kérdéseibez*. Irodalomtörténeti füzetek 57. (József Attila: *Eszmélet*). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 22.

tebben lehet intellektuális pátosza, ahogyan a tökéletesen szerkesztett versciklust szimfonikus versként értelmező Alföldy Jenő fogalmazott³, aki ugyanakkor figyelmeztetett arra az alapvető ellentmondásra is, hogy „[a]z erős személyesség rendre átvérzi a vers szövetét [...], és ha nem ellentmondás egy ilyen tárgyias versről így beszélni: szintiszta alanyiság ez”.

A költői hangnemet a költői affektív logika és kommunikációs logika formálja. A tizenkét részből álló *Eszmélet* versciklust folyamatos meditációként, a költői öntudat megformált szövegeiként olvasva elemeztem költői mondatait, külön jellemzőnek és jelentéshordozónak tartva összetett versmondataiban a tagmondatok közötti kapcsolódás eluralkodóan mellérendelő jellegét, emellett a nyelvtani megformáltságot illetően az első személyű közlések, a megszólító mondatok és a harmadik személyű állítások előre nem látható, ám formateremtő elvként érvényesülő bravúros váltakozását is az egyes szakaszokban, jóllehet az első személyű közlésmód a versciklus szerkezetében meghatározónak minősül. Idézem Bókay Antal egy mondatát⁴, aki József Attila szimbolikus, metonimikus, avantgárd tárgyias és vallomásos beszédmódja kapcsán írta: „az Eszméletben a beszédmódok váltják egymást, nincs centrális organikus rendező elv”.

Az *Eszmélet* versciklus tizenkét szakaszában mindössze két egyszerű bővített mondat található, a többi mind összetett; két, három, négy, öt, hat, hét, nyolc tagmondatból áll, azzal, hogy a 7. és a 10. szakaszt egyetlen többszörösen összetett mondat alkotja. Az összetett mondatok túlnyomó többsége mellérendelő, az alárendelő összetett mondatok között pedig nagyszámú a módhatározói, illetve hasonlító határozói tagmondatral történő alárendelés, amikor is az alárendelt szerkezet a költői állítás képi érzékletességének a kifejtését szolgálja a hasonlítás retorikai mondataalakzatában, s kevésbé a fogalmi kifejtést.

A beszélői attitűd mindegyik szakaszban kifejezetten emelt nyugalmi helyzetben alakul, amelyekben a költő nem egyszerűen koncentrált kijelentéseket tesz a világról és önmagáról, hanem többször valamiképpen mitikus vonatkozású metaforikus vagy metanyelvi állításokat, máskor viszont szentenciaszerű szemléleti igazságokat fogalmaz meg.

Az I. szakasz négy és két tagmondatból álló, a versszakaszt felező két összetett mondatában ez a hajnal mitikus képzetköre, amikor is a sugárzóan választékos szavakból létrehozott, többségükben megszemélyesítő

³ Alföldy Jenő: *Arany öntudat*. József Attila: *Eszmélet*. Kortárs online, 5/14. és 9/14.

⁴ Bókay Antal: *Határterület és senki földje*. Az én geográfiája az Eszmélet XI. szakaszában. In: Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán és Menyhért Anna (szerk.): *Tanulmányok József Attiláról*. Anonymus, Budapest, 2001. 160.

metaforikus állítások egyszer „s” kötőszóval jelölt egyszerű kapcsolatos, illetve a többi esetben kötőszó nélküli hozzátoldó, nyílt kapcsolatos mellérendelő tagmondatok, melyek komplex költői képi alakzatként⁵ elemezhetőek, s amelyekben a választékosan jó hangzású (eufonikus) egyes számú és többes számú 3. személyű állítások között kimért tartalmi, logikai összefüggés van, egészen úgy, ahogyan azt az előadó ünnepélyes beszéd szabályai e „legkomplexebb jelentésárnyalatokat magába sűrítő mondatkapcsolódásról”⁶ előlátják. Nyilasy Balázs értelmezésében ez első szakasz parabolaként is olvasható⁷, és bizonyosan állítható az is, hogy József Attila költői gondolkodása hatalmas intertextuális szemléleti tereket, kontextusokat fog át, áthasonítva az emberi kultúra egy-egy elemét költői gondolata megformálásakor. Ahogyan a versszöveg irodalomtörténeti és irodalomelméleti elemzése állítják, a komplex képből a költő a Genézis képzetét is beemeli a hajnal fogalmi körébe. Alföldy Jenő figyelmeztetett a mondattani párhuzamosságok és a zenei forma megfeleléseire is József Attila költői nyelvén⁸, ami valóban külön elemzési szempont lehet az egyes szakaszok költői nyelvi jellemzőinek a leírásakor, ideértve a rímstruktúra mellett a hangtani megfelelések és oppozíciók egész hálózatát.

A II. szakasz három egyes szám első személyű összetett mondatában kétszer „s” egyszer pedig az „és” kötőszó jelöli a tagmondatok közötti kapcsolatos mellérendelő viszonyt, és a kötőszók halmozása, a poliszindeton kifejezetten egymástól távolabb álló, sőt egymásnak ellent is mondó, múlt idejű és jelen idejű tartalmakból megszerkesztett dichotómiák és antinómiák egymás közelségébe helyezését és tömörítését hangsúlyozza, amikor is az önmagáról folyamatos kijelentéseket tevő költői én szubjektív tényközlések helyett a maga szellemi magatartásának nagyfokú komplexitását kívánja felmutatni, a szó szerinti és a metaforikus állításokat egyeztetve, sőt ütköztetve egymással. E versmondatok építménye valóban egyszerre analogikus és kontrapunktikus⁹, ami szintén József Attila bravúros mondatformáló szellemiségét példázza. A versmondatok belső gondolati íveit alakítják a fokozást megvalósító felsorolások is, miközben szuverén nyelvérzéke, bizonyára a megháborodik jelentésű meghibban köznyelvi

⁵ Hankiss Elemér: *József Attila komplex képei*. In: *A népdaltól az abszurd drámáig*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1969

⁶ Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 538.

⁷ Nyilasy Balázs személyes közlése az *Eszmélet* verselemző tanácskozáson Balatonalmádiban és Balatonszárszón, 2012. szeptember 28–30.

⁸ Alföldy Jenő ua. 10/14.

⁹ Fodor Géza: Az „Eszmélet” gondolati felépítése. In: *Itk 1975/1*. 65–73.

igéalak tájnyelvi megbillen jelentését felhasználva, a legtermészetesebbé teszi számára a magyar köznyelvben ilyen formában nem létező „el nem hibban” igei szerkezet megalkotását, amit rejtett annominációként vagy paronomáziaként is értelmezhetünk.¹⁰

A III. szakasz két négy-négy tagmondatból álló egyes szám első személyű, illetve a határozói főnevek személyi ragjaiban visszaható, egyes szám 3. személyű összetett mondatában a tagmondatok között kapcsolatos és tagadó mellérendelő viszony van. Az első összetett mondat első két tagmondatában fokozott személyességű tényközlések rendelődnek egymás mellé, melyeket a beszélő környezetének amplifikációval és hangismétléssel is hangsúlyozott értéktelenségéről, valamint a maga szellemi eltökéltségéről tett antitézis érvényű kijelentése zár be. Ezt követi magyarázó jelleggel a második összetett mondat egyes szám harmadik személyű, szó-lásmondást idéző, de a költői énre utaló, fontos testrészeit (számhoz, szívemhez) megnevező főnévi határozóival radikálisan személyesített állítása az első két tagmondatban. Ezt az expresszíven megnevezett szubjektivitást azonban a nagy gondolatjellel elválasztott, tudott közmondást tartalmazó ellentétes mellérendelésű 3. és 4. tagmondat mintegy minimalizálja, miközben a közmondásban megfogalmazott macska-egér probléma szarkasztikus önmagára vonatkoztatásában kemény ironia is érvényesül. József Attila összetett versmondatában tehát a különböző, sőt ellentétes beszélői attitűdök a legtermészetesebben kapcsolódnak.

A IV. szakasz két egyes szám harmadik személyű összetett mondatában olyan állítások fogalmazódnak meg, amelyek közvetlenül nem tényközlések, hanem elvonatkoztatott költői szemléleti állítások, a világot meghatározó törvényszerűségek megnevezései, olyan költői szentenciák, amelyek tételes igazságokként hatnak. E törvényszerűségeket megfogalmazó első összetett mondatban egy példázat jellegű analógiát kifejtő módhatározói alárendelés, majd a főmondat után nyílt kapcsolatos mellérendelő tagmondat következik, melyet „s” kötőszóval is jelölt kapcsolatos és magyarázó tagmondat egészít ki. Az eszmélkedő költői gondolkodás mintegy kinyilatkoztatja, sőt idézi is önmagát, mégpedig több retorikai alakzattal, így alliterációval („halom hasított fa, hever...”), igei amplifikációval („szorítja, nyomja, összefogja”) és hasonlattal erősítve szentenciáinak expresszivitását és definitorikus érvényűségét. Ez a tételes igazságokat megfogalmazó beszélői attitűd formálja a szakasz második mellérendelő összetett mon-

¹⁰ Odorics Ferenc: *Az Eszmélet újraolvasása*. In: Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán és Menyhért Anna (szerk.): *Tanulmányok József Attiláról*. Anonymus, Budapest, 2001. 176–178.

datának hangsúlyozottan kijelölő szerkezetű, egymással grammatikai szerkezetükben párhuzamos, alárendelt tagmondatait is, amelyekben az antifrázisos, az oppozíciók logikai rendszere, minden bizonnyal a magyar költészet legösszetettebb jelentésű paradoxonláncá épül fel.

Az V. szakaszt felező két összetett mondatban az egyes szám első személyű és az egyes szám 3. személyű múlt időben fogalmazott tagmondatokban mintegy szigorúan személyes gyermekkori emléket, emblematisz történetet tesz szemléletessé és példázatosá a költői én: lapuló önmagát és az őt alakját a teherpályaudvaron. Az első összetett mondatban a módhatározót kifejtő hasonlító alárendelést pontosvessző zárja, s a rákövetkező nyílt kapcsolatos mellérendelő tagmondat akárha új beszélői attitűdöt megvalósító, leíró mondat lenne. A második összetett mondatban viszont már egyértelműen az elbeszélés kifejtő logikája érvényesül az őt alakját értelmező mellérendelő, valamint tárgyi és kijelölő jelzői alárendelő tagmondatokban, a kifejtést azonban az emlékezés szubjektív beszélői attitűdje formálja; így használja a holtan metonimikus szóalakat a „holtra váltan” lexikalizált kifejezés helyett, a metaforikus megszemélyesítést a „hallgatag” igéből képzett melléknév és a „ráugrott” ige használatában.

A VI. szakasz első összetett mondata két ellentmondást tartalmazó mellérendelő tagmondatból áll, a költői én visszatér a törvényt magyarázó jelleghez a közlésben, azzal, hogy az „im itt” és az „ám ott” ellentétező rámutató szavak a beszélő költői én és a világ antonímiájának jelölésével megszemélyesítik az egyes szám 3. személyű állításokat. Ezt követi nyelvileg és logikailag elő nem készítetten a két megszólító és/vagy önmegszólító összetett mondat, az aposztróf retorikai mondatalkazatának minden vonatkozásával a modern költői beszédet illetően, mondhatni, már-már személytelenül, de mindenképpen az eszmélkedő költői én megállapításainak expresszív hatásosságát erősítve az érvelésben.

A VII. szakasz egyetlen, öt tagmondatból álló versmondat, melynek mindhárom főmondata hangsúlyozottan egyes szám első személyű állítás. Ha nem is stiláris hibaként, de leíródik az „én” személyes névmás is mondatkezdő helyzetben, melyet a grammatikailag szervezetlenül beékel, nyílt kapcsolatos mellérendelő vagy határozói alárendelő tagmondat egészít ki egy, a törvényre vonatkozó metaforikus költői állítással, majd az ezt követően kétszeresen ismétlődő egyes szám első személyű állításra adott válaszként a szabatos tárgyi alárendelő mondat metaforikus költői állítással újabb tételes gondolatot fogalmaz meg a törvényről. Az összetett versmondat komplex költői képe tehát egyrészt erőteljesen hangsúlyozza az önmagáról beszámoló, szemlélődő költői ént, másrészt az árnyalatosan tagolt mondatszerkesztésben spirálisan előre mutató jelentésalakítással a

költő újra tételes gondolatokat, szentenciákat fogalmaz meg a törvényről. A négy mellérendelő és egy alárendelő összetett versmondat szerkezetében kitűnik a „fölnéztem” cselekvést jelölő ige ismétlődése, majd a 4. kapcsolatos mellérendelő tagmondatban az őt felváltó, ugyanahhoz a szemantikai mezőhöz tartozó „láttam” igei állítmány. Az irodalomtörténeti és irodalomelméleti tanulmányok kimerítően értelmezik a „néz” és a „lát” ige jelentésvonatkozásait a versszövegben, ehhez kívánok kapcsolódni megfigyeléssel, miszerint József Attila legtöbbször, így itt is, költői mondatai nyelvtani megformálását illetően is határozottan érvényesítette költői eszmélődése gondolati hangsúlyait.

A VIII. szakaszt három különböző szerkezetű összetett mondat alkotja. Az első egyes szám 3. személyű, egyetlen verssornyi összetett mondat egy főmondatból és egy tárgyszóval kiegészült hiányos főmondatból áll, intertextuális kötődéssel, gondolatmélyítő érzékletességgel parafrázálva Arany János *Híd avatás* című eposzának expresszív kifejezéseit. A 2. összetett mondat egy ténylegesen önmegszólító mondat, melyben az önmegszólítás erejét, hitelességét hangsúlyozza az őt lezáró egyes szám első személyű „gondoltam” közlés is. Ugyanakkor az önmegszólító/felszólító állítás nyilvánvalóan nem tényleges felszólítást fogalmaz meg, csupán hatásossá kívánja tenni a személyes létproblémaként megélt szabadsághiányt. Az „s” kötőszóval kezdődő egyes szám első személyű főmondata a harmadik összetett mondatnak közvetlen, sőt bizalmas elbeszélést imitálva ironikusan vezeti be az égitestek átértékelt látványát, börtönrács jellegét az éjszakai égbolton.

Szembetűnően eltérő tehát a beszélői attitűd az egyes mondatok megformálásakor, s ez az *Eszmélet* versciklus versmondataira nagyon sok esetben jellemző tulajdonság: a beszélői attitűd belső változékonysága akár egy összetett mondaton belül is, melyet József Attila koncentrált, és az antitézisek egységében gondolkodó szellemisége eredményez.

A IX. szakaszt egy két, egymással párhuzamos, egyes szám első személyű állítást megfogalmazó tagmondatból álló összetett mondat vezeti be, a tagmondatokban egy-egy paradoxális közléssel, melyek valamilyen költői szólásszerűséggel a torz időben a legkizáróbb képtelenségek megvalósulhatóságára figyelmeztetnek. A sokszorosan összetett második versmondat első tagmondata hangsúlyosan a szemlélődő költői ént nevezi meg, aki a paradoxális állítás szerint „látta” a nem látható hasadást az időben, egy az élőnyelvből ismert nem szó szerinti szóhasználattal erősítve meg az általánosítható kifejtetlen fogalmi metaforát, majd további tételes költői gondolatokat, szentenciákat fogalmaz meg főnévi igenévi és egyes szám első személyű mellérendelő tagmondatokban, melyeket hatásosan egy kérdés értékű, de felkiáltás jellegű tagmondat, exklamáció zár, megnevezve köz-

ben az eszméletet is a szinonima értékű, ám kiemelően pozitív jelentésű „arany öntudat” kifejezéssel.

A X. szakaszt egyetlen sokszorosan összetett versmondat alkotja, amely hét egyes szám 3. személyű tagmondatból áll, egy szentenciózus névszói megfogalmazásból és az ezt kiegészítő két alanyi alárendelő mellékmondatból, s ez utóbbihoz kapcsolódó három párhuzamos tárgyi alárendelő mellékmondatból, majd ismételtlen egy alanyi alárendelő mellékmondatból. A versmondatban az antonímiák és paradoxális állítások összetett nyelvi hálózata épül fel, a *Tiszta szívvel* című versének egyik híres tagadó mondatát („Nincsen apám, se anyám”) is parafrázálva benne. Mint ilyen a legösszetettebb fogalmi kifejtés ez a versciklus egészében, kategorikus fejtegetés, melyet az irodalomelméleti értelmezés egy, a kor filozófiájában érvényes, eredeti és egyéni gondolatként értékel.¹¹

Megállapítható, hogy a költői nyelve alakításában meghatározó módon mellérendelő mondatkapcsolódással építkező József Attila mindig nagyon indokoltan, sajátos jelentésalakító szereppel ellátva, kategorikus határozottsággal alkalmazza az alárendelő mondatkapcsolódást.

A XI. szakasz visszatér a mellérendelő tagmondatokban való fogalmazáshoz. Első versmondata egy egyes szám első személyű közlésből és egy ehhez nyelvtanilag jelöletlenül kötődő magyarázó mellérendelő tagmondatból áll, paradoxális egységben értelmezve a legfontosabb emberi vágyeszmét, a boldogságot és a disznó animális képzetét. A költői eszmélődésben nyilvánvalóan nem egyszerűen a hedonista emberi magatartás kritikája feszül, hanem az egyetemes érvényű költői létirónia, ami lezártnak mutatja az emberi vágy teljesülésének, sőt megfogalmazásának a lehetőségeit is. Ezt a végigvezetett, szervezőelvvé tett kemény ironikusságot tompítja a humor szellemének az érzékelhetősége az emberi vágyfogalom és a „lány volt, szőke és másfél mázsa” fogalmazás groteszk szembeállításában. A szakasz 2. egyes szám 3. személyű egyszerű bővített mondata, valamint a három nyílt kapcsolatos mellérendelő és egy tárgyi alárendelő tagmondatból álló 3. versmondat együtt tartalmazzák a disznó képzetének komplex költői képben történő, nyelvileg csodálatosan kifinomult, ugyanakkor fortélyos leírását, melyet értelmezői példázatként, sőt allegóriaként is olvasnak. Elemzésre vár, hogyan változik ez összetett versmondatban is a beszélői attitűd; a realiztikus leírás költői imitációja hogyan vált át egy szubtilis látomás, belső látvány lírai megfogalmazásába, a magyar költészet egy legszebb mondatát fogalmazva meg a fényről, s valamiképpen talán még a boldogságról való gondolkodásról is.

¹¹ Tverdota György i. m. 238.

A több kitűnő értelmezést nyert XII. szakaszban József Attila hangsúlyosan és elégikusnak is mondhatóan él az egyes szám első személyű fogalmazással. Az egyes szám 3. személyű és első személyű mellérendelő tagmondatokat egészíti ki egy tárgyias alárendelő tagmondat, majd a 3. versmondatban egy többes szám 3. személyű metaforikus megszemélyesítéket tartalmazó állításhoz kötődik két, „s” és „és” kötőszóval jelölten kapcsolatos egyes szám első személyű mellérendelő tagmondat. Hangsúlyoznám még az élőnyelvből ismert szóvégi szótag elhagyást (apokopé) a „hogy” szóalakban, mely közvetlen beszédszerűséget imitáló jellegével is erősíti a záró szakaszban a személyességet az eszmélő költői énnak a maga vereséghelyzetére való összpontosításában. Az utolsó összetett mondat kötőszóhalmozásnak is tekinthető „s” és „és” kötőszói pedig valószínűleg tudatos allúziót jelentenek a magyar nemzet költőjének, Vörösmarty Mihálynak *Előszó* című nagy verse híres nagy verssorára: „Most tél van és csend és hó és halál.” József Attila kötőszóval bevezetett egyes szám első személyű versmondatainak gondolatisága azonban más irányba mutat: a maga egzisztenciális és költői helyzetéről megfogalmazott létbölcseleti állítások ezek.

A mellérendelő tagmondatokból építkezés dominanciája azt jelenti, hogy eszmélkedésében a költő olyan egyenértékűnek tartott állításokat helyezett egymás mellé, melyek, akárha kész elemek módjára léteztek gondolkodásában. Az *Eszmélet* versciklus szakaszainak különböző antitézisekből és antonímiákból fölépülő összetett költői nyelvi szerkezetei mondattanilag és a jelentésalakulást illetően mindig árnyaltan választékosak és egyediek. Kihangsúlyozódik itt a maga különbözőségével a X. szakasz nyelvi struktúrája, amelynek körmondatában egy összetett fogalom („meglett ember”) kifejtését, sőt definitorikus fejtegetését vállalta levezetészerűen a fölé- és alárendelő tagmondatokkal; minden bizonnyal a versciklus egyik legfontosabb eszmei témáját fejtve ki benne.

A mellérendelő tagmondatokkal való fogalmazás egy olyan beszélői, illetve írói attitűdöt mutat fel, amikor is a szemléleti nyugalom átfogja a vers teremtésének teljes költői helyzetét, amely azonban bizonyára csak a kisebb formák, az eredetileg címmel is ellátott szakaszok létrehozásában lehetett igazán sikeres. József Attila nyilvánvalóan vállalni akarta a fogalmazás ez alapvető szabályszerűségét, és még a szentenciák és törvények megfogalmazásához is megfelelőnek tartotta azt. Úgy gondolom, hogy ennek az akart „szenvtelen” beszélői és írói attitűdnek a következménye az egy-egy esetben szabálytalanságot is eltűrő lazaság is a gondolatok egymás mellé helyezésében, például a VII. szakasz sokszorosan összetett versmon-

datában az első két tagmondat közötti kapcsolat egészen nyílt, nemcsak jelöletlen, hanem egyértelműen meghatározatlan is.

A tizenkét zárt költői nyelvi egység laza egymáshoz tartozása is bizonyosan az eszmélkedés nehézségeire utal. Megerősítheti ezt az értelmezést a mottóként fölírt idézet is az eszmélésről. Szántó Judit feljegyzése szerint a költő számára akárha „gránitba vésett gondolatokból” jött volna létre e verse – közben a tiszta költészet felé is tendálva.

A tanulmány a tizenkét legszebb magyar vers program keretében megtartott Eszmélet-konferencián (Balatonalmádi–Balatonszárszó, 2012. szeptember 28–30.) elhangzott előadás javított változata.